

Іван МОНОЛАТІЙ –
український історик і етнополітолог.
Доктор політичних наук,
професор, дійсний член Наукового
товариства імені Шевченка.
Автор книжки «Від Донецька до
Перемишля. Як сучасна література
"пам'ятає" українські міста» (2019).

9 789666 685011

ПЕРЕМОЖЕНЕ ГОРЕ

Іван МОНОЛАТІЙ

Іван МОНОЛАТІЙ

ПЕРЕМОЖЕНЕ ГОРЕ

Мнемонічні фігури
(без)державної літератури

Іван МОНОЛАТІЙ

ПЕРЕМОЖЕНЕ ГОРЕ

Мнемонічні фігури
(без)державної літератури

Івано-Франківськ
«Лілея-НВ»
2020

УДК 82-09
М 77

Рецензенти:

Ольга ДЕРКАЧОВА, докторка філологічних наук,
професорка

Микола ЛАЗАРОВИЧ, доктор політичних наук, професор
Ігор НАБИТОВИЧ, доктор філологічних наук, професор

В оформленні обкладинки використано роботу художника
Мирослава Аронця «Козаки» (2009)

*Присвячується світлій пам'яті мого тестя
Петра Петровича ЛЕВИЦЬКОГО (1954–2020)*

Монолатій І. *Переможене горе. Мнемонічні фігури
(без)державної літератури*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ,
2020. 256 с.

ISBN 978-966-668-501-1

© Іван Монолатій, 2020

© Видавництво «Лілея-НВ», 2020

Зрозумійте й зятямте собі,
Ви, сліпців покоління,
Що як зглушите душу живу –
Заговорить каміння.

Іван Франко. Мойсей*

Коли провідна верства даної нації має слабу пам'ять, слабу свідому волю і слабу інтелігентність, при дуже сильній емоціональності, і коли вона пам'яти, волі та інтелігентности в собі не хоче розвивати, то нація з такою провідною верствою не може мати ані політичної культури, ані побудованого на ній власного державного життя. Така нація може тільки вічно «відроджуватись», перебувати в стадії вічного політичного булькотіння і стихійного примітивізму, в стадії недорозвиненої, незреалізованої, недержавної нації...

В'ячеслав Липинський. Листи до Братів-Хліборобів.
(Книга IV, лист 29)**

---

* Франко І. Мойсей, [у:] Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 5: Поезія. К.: Видавництво «Наукова думка», 1976, с. 221.

** Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. Відень, 1926, с. 353.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

На першому поверсі двоє людей,
на другому їхні тіні.
Вправний оператор так освітлює кадр,
що навіть не добереш, де люди, а лиш тіні.
Василь Стус. Вертеп.
(Із збірки «Веселий цвинтар»)¹

У липні 2014-го, осмислюючи перше двадцятиліття після комунізму, особливості політики пам'яти і пам'ятання, оксфордські авторитети Майкл Бернгард і Ян Кубік запропонували втаємниченим у європейську політику пам'яти після 1989 р. типологію «мнемонічних акторів», розрізняючи їхню типологію (мнемонічних «войовників», «плюралістів», «ухильників» і «прожекторів»). Зокрема мнемонічні «войовники» (*warriors*) прагнуть встановити єдину і незмінну версію минулого; «плюралісти» (*pluralists*) визнають і приймають наявність різних версій минулого; «ухильники» (*abnegators*) свідомо уникають активної участі в дебатах з приводу репрезентацій минулого; «прожектори» (*prospectives*) звертаються до минулого як до реєстру помилок, які слід врахувати в майбутньому². А що західним науковцям йшлося передусім про ролі та дії основних акторів історичної політики – державні інституції, недержавні організації в суспільствах, де існує політичний плюралізм і

¹ Стус В. Дорога болю; упор. М. Коцюбинська. К.: «Радянський письменник», 1990, с. 70.

демократія, то говорити про такі прояви в українських реаліях можна лише за умов наявності державного суверенітету, після 1991-го.

Зауважмо, що типологія Бернгарда–Кубіка в загальних рисах нагадує міркування В'ячеслава Липинського про типи, що їх можна вважати основними для будь-якої політичної акції – тип войовника і невойовника:

«Войовник це той, який хоче і може для здійснення своїх хотінь ризикувати своїм власним життям і взяти меч сам персонально в свої руки. Не-войовник – це той, який для здійснення своїх хотінь хоче силою примусу, силою меча, в той чи інший спосіб – чи при помочі золота, чи при помочі слова – заволодіти, але не хоче ризикувати своїм життям і брати цього меча в свої власні руки. З цієї основної різниці стихійних хотінь цих двох людських типів випливають різниці в їх способах політичної акції і різниці в наслідках, як ці різні способи акції за собою ведуть»³.

Погодьмося, що ці два типи, які запропонував В. Липинський, виразно окреслюють щонайменше ті типи, що їх західні науковці називають «войовниками» й «ухильниками».

Щоправда, слід зауважити, що передвісником «мнемонічних акторів» Бернгарда–Кубіка в умовах комуністичної дійсності була, хоча й опосередковано, студія про структуру художнього тексту Юрія Лотмана, оприлюднена 1970-го. У ній знаний советський літературознавець і семіотик твердив, що «серед персонажів – героїв численних художніх і нехудожніх текстів, наділених людськими іменами і людською зовнішністю» можна виокремити дві групи – «подієвців (в оригіналі *действователей*. – *І. М.*) і умови та обставини дії». Тому, зауважував науковець, для того, аби ці дві групи сюжетних функцій «олюднилися»,

² Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laurus; Антропос-Логос-Фільм, 2018, с. 101.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 404.

потрібний особливий тип осмислення світу – «уявлення про те, що рушійною силою є людина, і людина таки ж є [йому] перешкодою»⁴. Тож на початку нашого дослідження слід усвідомити *особливості* мнемонічних акторів, адже, як зауважував свого часу Тоні Джадт; «мнемонічні вияви минулого неминуче часткові, скорочені, вибіркові; тим, хто їх облаштовує, рано чи пізно доведеться казати напівправду чи й відверто брехати – інколи з найкращими намірами, інколи ні»⁵.

Тож, аби зрозуміти функціонування мнемонічних фігур і акторів пам'яти в єдиному пам'яттєвому просторі України, слід здійснити екскурс у часи нашої бездержавности, щойнаменше у двадцяте сторіччя, найближче нам в історичному сенсі.

Однак не секрет, що перші мнемонічні фігури уважний читач може віднайти в античній літературі – Гомерівських *Іліади* і *Одіссеї*, а також Вергілієвій *Енеїді*. Щоправда, натяки на потребу пам'ятання містяться і в *Походженні богів* Гесіода, зокрема в рядках про Мнемосіну. А далі, щоб далеко не ходити, у першій книзі *Сатирів* Квінта Горація Флакка подибуємо міркування про химерність ролей, що їх мусять виконувати люди:

*В чім, Меценате, тут річ, поясни, що немає такого,
Хто б своїй долі радів – чи обрав її сам він, чи з нею
Просто зіткнувсь – і не заздри́в тому, хто на іншій дорозі?*⁶
(переклад Андрія Содомори)

Не місце тут дискутувати (не ставлю собі такого грандіозного завдання) про те, *що, де, коли* виокремило перші пам'яттєві тексти українською мовою, власне фігури пам'яти, які мали б вплив на їхніх авторів, читачів, національні спільноти, що вони

---

⁴ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Москва: Издательство «Искусство», 1970, с. 294.

⁵ Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття; пер. з англ. П. Грицак. Львів: Човен, 2019, с. 267.

⁶ Квінт Горацій Флакк. Твори. З латинської. Переклад, передмова і примітки Андрія Содомори; К.: Дніпро, 1982, с. 128.

їх репрезентували. Натомість важливою залишається думка Юрія Липи, який у середині 1930-х зауважив цікаве літературне і, додаймо, політико-соціальне явище, що його він назвав «походом постатей»: «Правдоподібно, підставою чару роману є зацікавлення людини до іншої людини, до людини як постаті. [...] В кожній опуклій постаті роману, навіть у кожній психологічно обробленій історичній постаті, читач знайде щось спільного з собою. Аджеж у постатях є те саме людське почуття лише у іншій гієрархії почувань, іншим ритмі, іншим напруженню – але завжди людське. [...] Це – невдержимий марш постатей, що їх дала сила інстинкту і розуміння життя письменника, це – найсильніша зброя письменства в боротьбі за духовий зміст власної крові. Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони – фантоми беруть під руку і підтримують, і провадять живих. Вони помагають пригадувати і дозволяють не роздумувати. Вони переходять від покоління до покоління завжди живі, молоді і в невинному русі, збагачуючи ріжнорідність світа і динаміку власної духовної раси»⁷.

Так чи сяк, але першими модерними мнемонічними фігурами української літератури можна вважати *Енеїду* Івана Котляревського, *Русалку Дністрову* і, поза сумнівом, *Кобзар* Тараса Шевченка. По-перше, *Енеїда* через свою простонародність і просторозмовність стала формою національно-культурного самоствердження, а отже взірцем колоніального кітч⁸; по-друге, *Русалка Дністрова* своїм змістом виступала проти поділу єдиної української нації між імперіями Романових і Габсбургів⁹; і, по-третє, саме *Кобзар*

⁷ Липа Ю. Бій за українську літературу. Варшава: Народній стяг, 1935, с. 127, 128, 131.

⁸ Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. К.: Факт, 2008, с. 92, 106–107.

⁹ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції, [у:] Іван Франко. Зібрання творів. У 50-ти т. Т. 26. К.: Наукова думка, 1986, с. 88, 91.

став «переносною вітчизною» для українців, досі даючи нам почуття вітчизни – у ній та поза її межами¹⁰.

Шлях цієї тріади пам'яті кінця XVIII–XIX ст. до своїх поціновувачів був вочевидь різний, а тому й вплив на читацьку аудиторію, котра шукала у них символів і натяків антропологічного характеру, діаметрально різнився. Щоправда, саме вони – до початку XX сторіччя – сформували матрицю культурної/історичної пам'яті українців, такий собі «колективний» портрет бездержавної на тоді нації. Таке «знайомство» тодішніх українців зі «своїми» мнемонічними фігурами мало двоякий ефект. По-перше, йшлося про текстуалізацію колективної пам'яті українців Підросійської і Підавстрійської України, її «олітературнення». По-друге, важливими були сигнали красного письменства в бік (не)тягlosti пам'ятей і/або (не)тожсамостей до того етнічного осердя, що на той час вже формувалося як модерна українська нація. Адже як тоді, так і в сторіччі двадцятому центральне місце тут займала українська людина: «В сучасній нашій літературі часто доводиться диференціювати індивідуальність і тип, хоча в художньому синтезі вони єдині, і персонаж – це передусім індивідуальність. [...] Центральне місце в літературі займає по праву людина, її діяльність і внутрішнє життя – те, що складає душу сучасности. [...] Література – це духовна історія народу»¹¹.

Щоправда, можу припустити, що найближчою в часі і сенсах мнемонічною фігурою, що її витворила українська література початку XX ст., стала драматична поема Лесі Українки *Боярня*, вперше опублікована 1914 р. Основною ідейно-ціннісною проблемою в ній виступають взаємини двох

¹⁰ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопр. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008, с. 697.

¹¹ Сверстюк Є. Собор у риштованні. Передмова Марка Антоновича. Перша Українська Друкарня у Франції. Українське Видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 1970, с. 158, 159, 167.

світів – українського і московського, а от двома основними мотивами – національна пасивність – зрада й туга – ностальгія¹². Важливо, що критики *Боярині*, вказуючи на її літературну вартість, артикулювали тезу про те, що «в кожному літературному творі найважливішим явищем, яке поетова уява творить а читачева відбирає, є постаті. Вони й є центром уваги автора й читача. [...] Літературною постаттю може бути не тільки людина, а й якась подія, психічний стан, якийсь суспільне чи політичне, або природниче явище, якась мертва річ або що – в кожному випадку щось, що жило як духовий витвір в поетовій свідомості, і живе в ній»¹³.

Тож цю книжку я присвятив аналізу деяких творів української літератури ХХ сторіччя (переважно, хоча й не лише, художньої прози), автори яких, на мою думку, використовували й створили наративи пам'яті на підставі власних, суб'єктивних, інтересів й уявлень про минуле України. Я не маю на меті давати літературознавчий аналіз масштабної книгозбірної літератури рідною мовою, що з'явилася з-під пера її творців упродовж минулого сторіччя, адже це не входить у мої завдання.

Основна дослідницька проблема – інтерпретація взаємодії історії, політики й пам'яті через упорядкування галереї мнемонічних фігур. Їх віднайдено шляхом складання таких собі мнемонічних пар, найперше формально-утилітарним – за назвами творів (переважно поданих у множині чоловічого роду), котрі «олюднені» і несуть чимале навантаження не лише в їхній мові й сюжетах, а й звертаються до пам'яті індивідів

---

¹² Драй-Хмара М. Бояриня, [у:] Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини; загальна редакція, вибір та упорядкування, примітки та коментарі Григорія Костюка. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1979, с. 229.

¹³ Романенчук Б. Бояриня, [у:] Леся Українка. Повне видання творів у 10 томах. За загальною редакцією Б. Романенчука. Том V: Драматичні поеми. Львів: Українська книгоспілка, 1939, с. 220, 225.

або груп. Друга ідея – пошук саме тих творів, які є сумою чи набором пам'ятей окремої людини, групи чи спільноти, тобто тих текстів, в яких усупільнюються символи, образи індивідів і тяжіють над ними. І, нарешті, третій принцип, який я сповідаю в цьому дослідженні – інтегрування в обшир української літератури ХХ ст. творів української діаспори, оскільки вони разом з творами підсоветської України творять єдину систему пам'яттєвих координат українців про ті чи ті події, хід і наслідки яких значущі для сучасного покоління авторів і читачів.

Ще одне застереження: у більшості випадків з-поміж цих творів читачі не знайдуть авторів, надзвичайно «заслужених» чи рясно «обдарованих» преміями з руки советської системи, мені було важливо віднайти і спробувати зрозуміти тексти, що їх створили ті, котрі не скорилися і не ввірували в комуністичну облуду, а тому залишилися чесними з собою і своїми читачами, вказавши таким чином на свої ціннісні й світоглядні орієнтири.

Таких текстів, потрібних для з'ясування українського літературного виміру пам'ятання, я нарахував 22, себто одинадцять пар: *Сліпці/Вершники* (Микола Бажан – Юрій Яновський); *Людина покірна/Тигролови* (Леонід Мосендз – Іван Багрянний); *Залізний куркуль/Жовтий князь* (Ігор Качуровський – Василь Барка); *Людина і зброя/Україна в огні* (Олесь Гончар – Олександр Довженко); *Хрещатий Яр/Нездолатні* (Докія Гуменна – Юрій Буряківець); *Еней і життя інших/Роман про добру людину* (Юрій Косач – Емма Андіївська); *Козацькому роду нема переводу, або Козак Мамай і Чужа Молодиця/Зоряний корсар* (Олександр Ільченко – Олесь Бердник); *Меч Арея/Черлені щити* (Іван Білик – Володимир Малик); *Лебедина згряя/Білий птах з чорною ознакою* (Василь Земляк – Іван Миколайчук, Юрій Ілленко); *Чорнобильська Мадонна/Марія з полином у кінці століття* (Іван Драч – Володимир Яворівський); *Збирачі каміння/Листя землі* (В'ячеслав Медвідь – Володимир Дрозд). Подекуди для розуміння контекстів пам'ятання/

забування я звертаюся до інших не менш важливих творів, зміст яких промовляє голосами культурної пам'яті нашого народу. А ще зміст проаналізованих творів показує політичні, етнічні, культурні й соціальні контексти, в межах яких автори сформували власні картини українського світу – втраченого і віднайденого засобами художнього мовлення.

Натомість вже одразу стверджуючи, що ролі і дії, що їх запропонувала українська література (загалом українська художня проза) у ХХ ст., були складниками її ідентичности, я вважаю, що обрані для аналізу твори є символічним реєстром історичної пам'яті, мнемонічними фігурами нашої (без)державної літератури. Тому цей аналіз показує, що твори української літератури нашого бездержавного ХХ ст. заклали міцне підґрунтя під з'яву мнемонічних акторів української прози 2000-х.

Як історика і політолога мене впродовж писання цього дослідження час від часу переслідувала теза угорського романіста й есеїста Дьордя Конрада про антиполітику в літературі. Адже згідно з його міркуваннями «політика в літературі – це самозаперечення і самопожертва письменника в ім'я заялжених фраз, що заміняють і сім'ю, і друзів», або «ніхто не може давати йому (письменникові. – *I. M.*) завдань, навіть ті, хто посилаються на Бога, на націю, на общину, на будь-яку особливо піднесену цінність. Коли він торкається пером паперу, все на світі повинно починатися знову»¹⁴.

Тому розуміючи складність запропонованої проблематики – дослідження письменницького (і почасти поетового) творення пам'яттєвих сенсів у національному масштабі, запрошую до мандрівки текстами українських авторів ХХ ст. Адже, як стверджував далекого 1952-го Володимир Радзикович; «Україні, як одному з найважливіших теренів воєнних дій, довелося пережити не тільки найбільші воєнні страхиття;

¹⁴ Конрад Д. Антиполітика в літературі?; пер. з угор. О. Ковач, *Всесвіт* 2006, № 9/10, с. 147.

кривавих боїв, масових розстрілів населення, руїн сіл і міст, пожарів, але також усі страхіття революційних зривів і рухів і всі пекольно вишукані, дико варварські знущання мовковської большевицької влади впродовж цілих десятиліть із масовими розстрілами, засланнями в тайги і тундри, концентраційними таборами, тюрмами, голодом. І тільки дивуватись доводиться, як це серед усіх тих найбільших страхіть, які бачив світ, все ж таки люди могли спромогтись на творчу працю, на культурні здобутки. Українські культурні діячі, поети, письменники не лише уміли використати кожну сприятливу хвилину, кождий догідний момент [...], але навіть часто не завагались плисти проти хвиль, хоч за кожну сміливішу думку, платили смертю. Тому й українська література двадцятого століття може похвалитися немалими здобутками і то не тільки з часів перед “руїною”, але й із часів самої “руїни”»¹⁵.

Саме тому назва цієї книжки – перепразування відомого латинського вислову *Vae victis* («Горе переможеним») – є свідченням того, що в умовах відсутности національної державности наша література та її творці у ХХ ст. довели, що горе, а загалом травма, якої завдали Україні революції, окупації, війни, денационалізація українців й техногенні катастрофи, репрезентовані в літературних текстах, а отже, такі, що знову і знову переживають їхні автори, є прикладом перемоги над горем – «переможеним горем». А українці як нація за довге і трагічне ХХ ст. перейшли шлях від «сліпців» (дезорієнтованої і окупованої советами країни) до «збирачів каміння» (будівничих підвалин нової української державности).

Як і в попередній книжці, яка присвячена проблемі пам’ятання і забуття українських міст в сучасній літературі¹⁶,

---

¹⁵ Радзикевич В. Українська література ХХ століття. Підручник для шкільної молоді і самоосвіти. Філадельфія: Видавництво «Америка», 1952, с. 133.

¹⁶ Монолатій І. Від Донецька до Перемишля. Як сучасна література «пам’ятає» українські міста. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019, 255 с.

моїм приємним обов'язком буде подяка тим людям, без чиєї допомоги і підтримки вона б точно не з'явилася на світ.

Найперше шановним рецензентам – Ользі Деркачовій, Миколі Лазаровичу та Ігореві Набитовичу. Плідні дискусії під час пошуку відповідей на всі «за» і «проти», які я обрав, художніх текстів активно підтримували Володимир Великочий, Зеновій Жеребецький, Юлія Кобець, Юрій Плекан, Іванна Стрихар, Ірина Солонець, Христина Шовкопляс і Лілія Щербін. Баталії над архітектонікою книжки, її поняттєво-категоріальним апаратом точилися й серед моїх колеґ-політологів, зосібна у гречних дебатах з Олегом Білоусом, Сергієм Дерев'янком, Ігорем Доцяком, Василем Климончуком, Оксаною Липчук, Іванною Ломакою і Михайлом Москалюком. Нехай не буде секретом і те, що окремі сюжети та їх розуміння через наративи пам'яти я жваво обговорював зі своїми колишніми аспірантками, а нині кандидатками наук Христиною Федорищак і Галиною Вархов, а також теперішніми аспірантами Михайлом Мосорою і Любомиром Гуралем.

Особлива подяка моїм рідним і близьким – моїй мамі, дружині Тані, а також моєму наставникові професорові Максимові Гону, належністю до чиєї наукової школи я щиро пишаюся.

Снаги писати і міркувати давали передусім поезії останніх років Сергія Жадана, читання творів Юрія Клена, слухання пісень Христини Соловій і Джамали.

Сподіваюся, що ця книжка стане добрим путівником у світ української літератури, вкотре відкриваючи для всіх зацікавлених її позитиви і неґативи, сильні і слабкі боки, а також героїв і антигероїв картини українського світу ХХ сторіччя, які зауважив не літературознавець, а лише історик і політолог.